

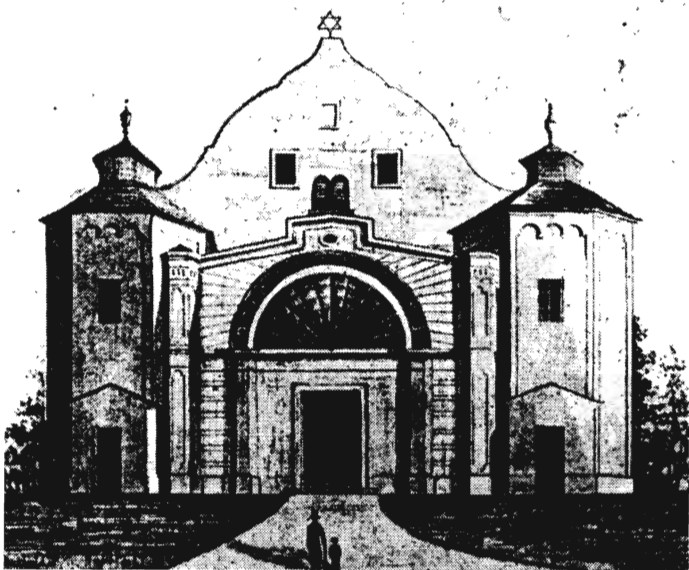
Klein Rudolf

A szabadkai zsidóság felemelkedése és hanyatlása

*„A zsidóság olyan, mint a só,
kell belőle mindenbe egy csipetnyi,
de sok belőle árt az ételnek.”*
Deák Ferenc¹

A Kárpát-medencében már az ókorban is éltek zsidók, a középkor végén pedig, Mátyás király uralkodása alatt 20 000-en lehettek. A török uralom korából a zsidók száma nem ismert. Csak a XVIII. század folyamán kezdődött tömeges bevándorlásuk Magyarország területére Alsó-Ausztria felől (főleg 1700 és 1735 között), Morvaországból (1700–1835, de főleg 1735 táján), és Galíciából (1787 és 1869 között).² Magyarországon 1720-tól 1825-ig a zsidók száma 180 000-rel növekedett (az összlakosság 0,5 százalékaról 1,8 százalékára), 1825 és 1869 között 190 000-ről 542 000-re (1,8–4,0 százalék). 1840-ben a magyar országgyűlés a bányavidékek kivételével szabad letelepedési jogot biztosít a zsidóknak, és a XIX. század második felében lassan az Alföld³ is nagyobb számban fogadja be őket. A kiegyezés utáni időszakban (1869–1910)

e folyamat lényegesen lelassul, a részarány 4-ről 5 százalékra emelkedik, és a további vándorlás jobbára az országon belül, az északkeleti megyékből a déliek irányába zajlik. Az országos mellett a megyén belüli migráció is jelentős méreteket ölt, a falusi zsidóság a városokba költözik: 1830-ban a zsidók 80, 1880-ban 50, és 1930-ban – a trianoni Magyarországra vonatkozó adat – már csak 25 százaléka falusi. A történelmi Magyarország 909 000 lelket számláló zsidósága a vándorlások ellenére sem oszlott meg arányosan az ország különböző részein: a századfordulón az északkeleti megyékben a részarány majdnem 20, Budapesten 23,4, délen pedig csak 2–4 százalék. Bács-Bodrog vármegyében átlagosan 1,75, a városokban, mint például Baján, 10,86, Szabadkán 3,68, Újvidéken 7,09, Zomborban 2,97 százalék, a járás-

A régi szabadkai zsinagóga nyugati homlokzata

sokban pedig lényegesen kevesebb: Óbecsén, Titelben mindössze 1,22 százalék.⁴

Bács-Bodrog vármegye tehát a zsidó lakosság részarányát tekintve messze elmarad az országos átlag mögött, és a kiegyezéssel kezdődően számuk fokozatosan csökken – 1869-ben még 2,5, 1880-ban és 1890-ben 2,1, 1900-ban 1,75, és 1910-ben már csak 1,55 százalék – Budapest székesfőváros javára. Ennek ellenére a megye nagyobb városaiban, mint például Szabadkán, Zomborban és Újvidéken a zsidó lakosság kissé gyarapodott, és csak Baján csökkent.⁵

Szabadka hat évszázados története során sok változást ért meg. Számos hatalomváltást (1542-ig Magyarország, majd a török megszállás, 1686-tól egészen 1918-ig ismét Magyarország, 1941-ig Szerb-Horvát-Szlovén Királyság, illetve Jugoszlávia, majd ismét Magyarország, és végül 1944-től megint Jugoszlávia, 1991-től kezdődően ún. Kis-Jugoszlávia, illetve Szerbia része), gazdasági és kulturális jelentősége növekedett, majd csökkent, de jóformán mindvégig tarka nemzetiségi és vallási összetételű lakosság jellemezte. A városban viszonylag korán megjelentek a zsidók.

Iványi István, Szabadka krónikása így ír: „Szabadka hajdan magyar lakossága a török hódoltság korában elpusztult, és ekkor költöztek be a szláv népek”⁶ (szerbek már a törökökkel is 1526-tól Jován Nenád vezetésével, de főképp 1690-től Csernovics Arzén alatt, és a jóval számosabb katolikus bunyevácok 1687-től). Az 1687. december 1-jén nyitott főplébániai anyakönyv adataiból kiderül, hogy az első katolikus családok majdnem kizárólag bunyevác

(horvát) nemzetiségűek, magyarok csak szórva-nyosan fordultak elő. 1700 táján már több magyar, német és tót élt itt, az összlakosság 1969 fő. 1765-ben a város 9556, 1778-ban 20 656 lelket számlált, mégpedig 18 647 (90,2 százalék) katolikust és 2009 (9,73 százalék) szerbet.⁷

1775-ből származik az első konkrét zsidó vonatkozású adat: a városi tanács szerződést kötött Herschel Jakab paksi és három Löbl nevű bajai zsidóval, egyiküknek megengedték, hogy családjával zselléreként letelepedjen. Az 1779-es privilégium házaló kereskedést engedélyezett számukra, de házat nem vásárolhattak, csak bérelhettek.

1786-ban a Szabadkán élő 12 zsidó család engedélyt kapott a városi tanácstól, hogy közösséget alapítson, és bírót választhasson, aki belső ügyeiket (a türelmi adó – taxa tolerantiae – arányos elosztását, a jövedelmek és kiadások ellenőrzését, személyes viszályok elsimítását) intézi, valamint a közösség érdekeit képviseli. A városi tanács Herschel Jakabot jelölte ki elöljárónak, de a közösség elégedetlen volt működésével, és 1788-ban Geigner Lőrincet választotta helyette.

A Szabadka város területén élő zsidó családok szegények voltak. Csak Herschel Jakabnak és Geigner Lőrincnek volt vagyona (kb. 6500 és 1800 forint értékben), a többiek nem rendelkeztek számottevő javakkal, s az előbbieknél dolgoztak.⁸ A módosabb Geigner Lőrinc helyzete sem volt könnyű. Üzletnyitási kérvényére – mivel nem tett eleget a céh előfeltételeinek, az eltöltött inas- és segédveiről nem mutatott fel bizonyítványt, valamint nem szerzett polgárjogot – tagadó választ kapott a várostól.⁹

1794-ben Hajduska Salamon¹⁰ topolyai kereskedő az első zsidó, aki, miután királyi kegyre engedélyt kapott, hogy boltot nyisson, elnyerte Szabadkán a polgárjogot. Ekkor már 60-70 zsidó élt a városban, és számuk fokozatosan növekedett.

A XVIII. század végén a zsidók asszimilá-

cióját célzó rendeletek láttak napvilágot. 1783-ban királyi rendelet tiltotta meg a jid-dis nyelv mindennapi használatát, és a hé-bert a zsinagógai szertartásra korlátozta. Az 1787. július 23-i rendelet pedig megkövetel-te, hogy a „következő év kezdetétől minden zsidónak csak német állandó vezetékneve le-gyen”.¹¹ A vidék azonban fokozatosan elma-gyarosodott, és a német vezetéknev elkülönít-ő jegy maradt. Ezért a XIX. századtól sok zsidó magyarosra változtatta a nevét, miköz-ben a hangzásban vagy jelentésben gyakran megmaradt valami utalás a német eredetire (Fischer-Halász), Kohn-Kún, Klein-Kis, Löwi-László, Singer-Székely). 1790-ben az országgyűlés hajlandó volt bizonyos polgári jogokat biztosítani a zsidóknak, de cserébe a katonakötelességet kérte. Emiatt az érintet-tek hevesen tiltakoztak. Ennek ellenére az 1807-es országgyűlés az ígért jogok megadá-sa nélkül a zsidókat katonai szolgálatra kö-telezte. Ezen kívül a türelmi adót 50, majd 100 százalékkal felemelték.

A XIX. század folyamán Szabadkán roha-mosan nőtt a zsidók száma. Erre a korszakra esik a város urbanizációja és a lakosság számá-nak általános növekedése:¹²

év	összlakosság	zsidó	%
1805	21 537	67	0,31
1820	32 274	234	0,7
1830 ¹³	(33 318)	464	1,3
1844	41 707	623	1,49

A táblázatból kitetszik, hogy a XIX. század első felében Szabadka összlakossága megkét-szereződött, a zsidók száma pedig kilencszere-sére nőtt: a vizsgált időszak elején részarányuk 0,3, a végén pedig 1,5 százalék volt.

Noha a zsidó népesség részaránya viszony-lag alacsony, a város gazdasági életében még-is meghatározó a jelenlétük, mivel tevékeny-ségük elősegítette a kereskedelem és szol-gáltatások fellendítését.

Ez a korszak a zsidók birodalmon belüli nagyobb migrációjának ideje. Külföldről, az-az a Monarchián kívülről érkező bevándor-ló Szabadkán nagyon kevés volt, akár a töb-bi délvidéki városban. Egy 1807-es összeírás szerint a város zsidóinak 47 százaléka felvi-déki, illetve morva- vagy csehországi, 37 szá-zaléka Magyarország más vidékeiről száрма-zó, 2 százaléka a város környékéről való, 10 százaléka helybeli születésű, és csak 4 száza-lék jött Galíciából.¹⁴

A múlt század negyvenes éveinek liberális lég-köre hatással volt a szabadkai zsidóság sorsára is. A már korábban engedélyezett házaló keres-kedés mellett a zsidók számára lehetővé vált, hogy részt vegyenek a vásárokon, és boltokat nyissanak. 1845-től földbirtokot is vásárolhattak.

A zsidók és a magyarok kapcsolatán sokat változtattak az 1848-as forradalom és szabad-ságharc eseményei. A zsidók a forradalom ol-dalára álltak, főképp azért, mert a polgári cé-lok támogatása egyenjogúsítással kecsegtetett. Hasonló volt a helyzet Szabadkán is, ezt tanú-

A zsinagóga építési engedélyét kérelmező okirat

„A szabadkai ier. hitközség előljáróságától.

szám.

Tekintetes Fancias!

A szabadkai ier. hitközség a III. körben február 17-én a. telken az ide szóltott terv szerinti templomot előljáróknak építtetni, tisztelttel kérem a tek. Hatalmat, hogy erre nézve az építési engedélyt a tervvel együtt pályázatnyomtatás visszavételével melletti megadott, s oriel. ingam. c. előre aköz ier. hitközség előljáróságait mielőbb öntartoni méltóztatják.

Tisztelttel

Szabadkán, 1900. évi május hó 8-án

J. Heurich

hitb. elnök.

A szabadkai városháza

sítja a város izraelita temetőjében a forradalom zsidó áldozatainak emelt emlékmű is. A szabadságharc bukása után Haynau rendeletet adott ki a szegedi és szabadkai zsidók ellen „rossz gondolkodásmódjok és törvényes császárijok s királyuk iránt tanúsított hűtlenségükért”. Külön-külön 25 000 bakancsot kellett volna fizetniük büntetésül „gyalázatos és törvényellenes magokviseletéért, úgy a lázadók többféleképpeni pártolása és gyámolításáért”.¹⁵ Ez a körülmény is elősegítette a zsidók és magyarok közeledését, ami később elvezetett ahhoz a szimbiózishoz, mely kisebb-nagyobb migrációkat leszámítva, egészen az első világháború kitöréséig mindkét félnek gazdasági és kulturális előnyére vált.

Az 1848-as forradalom okozta pusztítások során számos város, különösen Újvidék erősen megrongálódott. Szabadka volt az egyetlen nagyobb város a megyében, amely sértetlen maradt.¹⁶ Így az áruforgalom itt összpontosult, és ez a város kereskedelmének javára vált. „A boltok és az egész kereskedelem most mind jobban a zsidók kezébe került” – írja Iványi.¹⁷ A ki-

egyeződést követő politikai emancipáció tovább erősítette a szabadkai zsidóság helyzetét. A Kongresszus¹⁸ sem okozott nagyobb szakadást soraiban, mert viszonylag kevés volt az ortodox¹⁹ és a status quo ante beállított zsidó.

A XIX. század folyamán tovább gyarapodott Szabadka lakossága, így a város zsidósága is, bár ők lassabb ütemben, mint korábban:²⁰

év	összlakosság	zsidók	%
1870	56 323	1331	2,36
1880	61 367	1647	2,68
1890	62 737	2540	3,49
1900	82 122	3024	3,68
1910	85 445	3256	3,81

Az összlakosság a múlt század három utolsó évtizedében 46 százalékkal gyarapodott, a zsidóság pedig 227 százalékkal, illetve részarányuk 1,32 százalékkal. Ez Szabadka történetében a minőségi változások időszaka. Az alföldi vasút (1869) és a Budapest-Zimony vonal (1882) kiépítésével a város forgalmas közlekedési gócponttá vált. E közlekedési útvonalak kelet-nyugati irányban Erdélyt kötötték össze Horvát-Szlavónországgal és a fumei kikötővel, észak-déli irányban pedig a Balkánt Európával. Mindez a kedvező természeti adottságokkal együtt (a föld igen termékeny és a mezőgazdasági termelésnek több évszázados hagyománya van) elősegítette a fokozatos iparosodást. A kereskedelemben és a bankéletben a zsidóknak jelentős szerep jutott. Először malomtulajdonosok, ecet-

gyárosok, szappangyártók, nyomdászok és élelmiszeripari létesítmények (Hartmann és Conen) megteremtői, majd megjelennek a fémiparban (Rotmann Imre, a Goldner fivérek), téglagyártásban (Glied Bernát), kartongyártásban (Fischer Ernő), csokoládégyártásban (Ruff fivérek). A XIX. század végéig felbukkan a zsidó orvosok, ügyvédek, újságírók, szerkesztők és ismert művészek első nemzedéke, mint például Milko Izidor és Telcs Ede szobrász.²¹

Az emancipáció Szabadkán sem játszódott le zökkenőmentesen. Többször került sor apróbb konfliktusokra. 1786 márciusában a letelepedett zsidók arra kérték a városi tanácsot, ne engedélyezze újabb zsidók bevándorlását a városba, mert ez az ő életkörülményeik romlását jelentené. A városi tanács ki is mondta, hogy a 12 családon felül – ők 60 forint védődíjat fizettek – újabbakat nem fogad be. Mégis, a gazdasági megfontolás súlyosabb volt, mint az adott szó, és a városatyák elnézték további zsidó családok letelepedését. A helybeli zsidók ismételt kérése (1788) elől elzárkóztak, mondván, nem tiltják a további bevándorlást, ha a jövevényeknek van megélhetésük. 1798-ban a városi tanács megtiltotta, hogy a zsidók közösségi elnököt választhassanak, azzal az indokkal, hogy ők sem képezhetnek külön községet. Ebben bizonyára közrejátszott, hogy Szabadka 1791-ben elnyerte a szabad királyi város státust, és ez megnövelte a városatyák önbecsülését. 1806-ban azonban már ismét engedélyezték hitközségi vezető kinevezését.

A városi tanács a királyi helytartónak szóló 1788-as kérelmében így ír: „Egyszersmind azt kívánja a tanács, hogy a csalások és veszekedések alkalmának elhatárolása végett a zsidók külön utcában lakjanak.”²² A helytartó nem ellenezte ezt, de azért lehetővé tette, hogy a zsidók ott telepedjenek le, ahol akarnak. Így a zsidók számára 1816-ban kijelölt utcák, ahol zálogképpen házakat vehettek,²³ nem tekinthetők gettónak, mert a terület nem volt pontosan

meghatározott, sem elhatárolt, és nemcsak zsidók laktak. A zsidó közösség mindig törekedett egy szűkebb területen való együttélésre. Egyrészt biztonsági, másrészt gyakorlati okokból: a zsinagóga, a rituális vágoda s fürdő, valamint az iskola közelsége és a térbeli identitás, az együvé tartozás érzése miatt. A szabadkai zsidók eleinte a város északi részén, az Erdő és Magyar utcában laktak, az első zsinagóga környékén. Számuk állandó növekedése miatt 1835-ben a városi tanács jóváhagyta, hogy a központ felé, a piactól a Szagmeiszter-féle házig terjeszkedjenek. Iványi így ír: „S ezért találjuk ma is a zsidók zömét a mostani Széchenyi téren és ennek két folytatásában a városerdő felé.”²⁴ (Érdekes módon a néhai Széchenyi tér – ma a Nagy Októberi Forradalom tere – még ma is piactér.) A századfordulón azonban a zsidók már sokkal szélesebb területen éltek, az I. és VIII. körben is elérte számarányuk a 10–12 százalékot.

Szabadkán a lakosság területi nemzetiségi eloszlása határozta meg a szakrális objektumok elhelyezését. Az első ilyen épület, a ferences templom, melyet 1736-ban szenteltek fel. A pravoszláv templom (első említés és felszentelés 1776-ban) és a Szent Teréz-templom (felszentelve 1798-ban, 1918-tól, az anyaországtól és a kalocsai érsekségtől való elszakadás óta székesegyház) után az első zsinagóga a város negyedik szakrális objektuma. A szabadkai zsidóság először 1789. március 10-én folyamodott a városi tanácshoz, hogy jelöljön ki telket, melyet zsinagógaépítés céljára megvásárolhatnak. A kérelmet a tanács a zsidóság kis létszámára és szűkös anyagi helyzetére hivatkozva elutasította. Egy későbbi királyi rendelet²⁵ biztosította ugyan a lehetőséget, de a szegénység továbbra is megghiúsította az építkezést. 1798-ban még Ábrahám Israel házában folyt a szertartás, de pár évre rá, valószínűleg a XIX. század első éveiben felépült az első szabadkai zsinagóga. 1805-ben kelt iratok

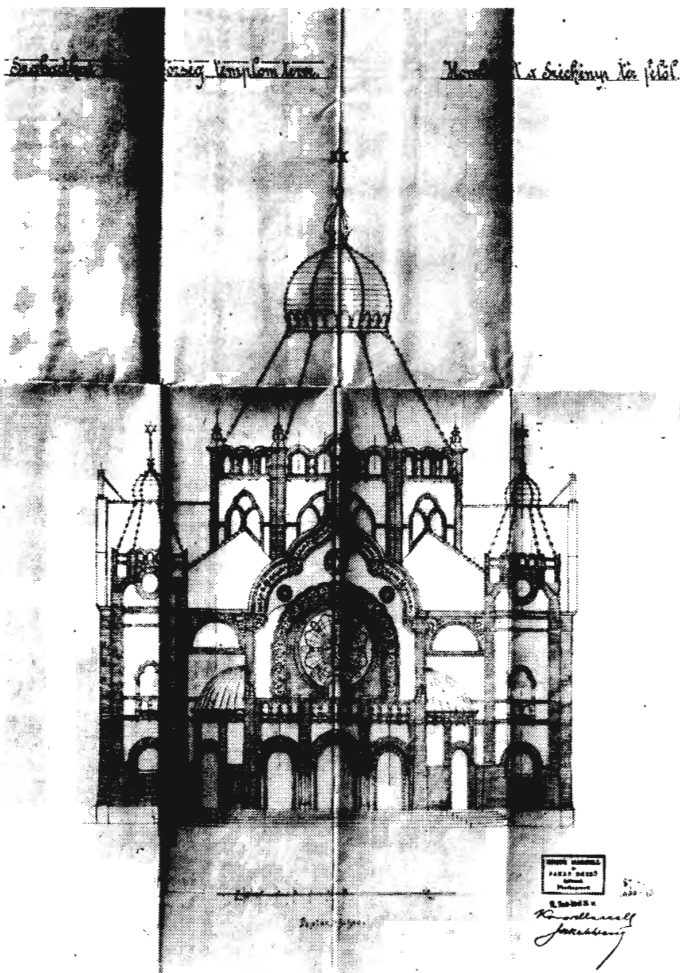
egy Politzer Sámuel nevű rabbi, valamint samesz és sakter tevékenységét említik. Egy 1819-es adólevélből tudjuk meg, hogy a zsinagóga telke 726 négyszögölt tett ki, amelyre 1811 és 1819 között 29 756 1/2 krajcár hadiadót (contributio), és 13 718 2/3 krajcár városi adót (domestica) vetettek ki. Az 1837-es helyszínrajz²⁶ szerint a zsinagóga telke már 840

A telken találjuk még a maceszsütödét (A-Macetto) és a rituális fürdőt (B-Ballneo). Iványi szerint a rituális fürdő és mészárszék száz négyszögöl területet foglalt el.²⁸ A telek utcai oldalán található két nagy téglalap alaprajzú épület, rendeltetésük a helyszínrajzon nincs bejelölve, de az egyik valószínűleg az iskola. Iványi talált egy 1825-ből származó adatot, eszerint az iskola felszabadult az adófizetés terhe alól, de a rituális fürdő és mészárszék nem (a mészárszék nem azonosítható a helyszínrajzon).²⁹ Az egyik szomszéd Vincze Pál (valószínűleg keresztény), a másik Hubert Salamon zsidó. Kelet felől egy patak (Canalis) határolta a telket. Nyugat felől a rajz csak Plateát, azaz utcát ír, de az azonosítható az Erdő utcával. Ez volt egykoron a zsidó negyed központja.

A régi zsinagóga eredeti alakjáról nem maradt fenn rajz, csak az 1850-es, újjáépített változatról. Az előbb említett helyszínrajzból, melyen még nem látszik a tornyocskák alaprajza, arra lehet következtetni, hogy az alföldi népi építészetből ismert parasztkorok oromzatú hosszház még az eredeti állapotot mutatja (két ablak és egy vakablak a Dávid-csillag alatt), de a nyolcszög alaprajzú kis tornyok és az előcsarnok már a felújítás alkalmával készülhettek. A régi zsinagógát 1913-ban, az új felépítését követően bontották le. A Zsidó utca pedig a második világháború után szűnt meg, miután a házakat földig rombolták, hogy hozzáfogjanak a Tito marsallról, az akkori pártfőtitkárról és államelnökről elnevezett sugárút felépítéséhez.

A kiegyezés koráig a hitközség összes költségét a zsidóság fedezte. 1868-ban a városi tanács a hitközség kiadásainak pótlására a zsidóság számarányának megfelelően (az összlakosság 1/40-e, azaz 1500 lélek) 250 forint támogatást javasolt, az összeget – mint azt Iványi megjegyzi – „a közgyűlés méltányosság szempontjából 350 forintra egészíté ki”.³⁰

A Hevra Kadisát 1790-ben alapította Hirsch

A zsinagóga Széchenyi tér felőli homlokzata

négyszögöl területű volt. Ezt Iványi is megerősíti.²⁷ A telek közepén helyezkedik el a zsinagóga, mely a rajzon 31 öl hosszú és 15 öl széles, egyszerű téglalap alaprajzú épület, egy kis toldalékkal a keleti, illetve északi oldalán.

Jakab. „A szabadkai Szent Egyesület – írja Iványi – idővel már szép vagyona is szert tett, amelyből a Magyar utcában (ma Frankopanska) szép házat emelt, s ebben nagy ünnepek alkalmára a szűk zsinagógában keletkező nagy tolongás elkerülése végett a nagy gyűléstermet a zsinagóga pótlására alkalmas imaházzá is alakítá.”³¹ Ezen a telken épült fel később az első szabadkai zsidó kórház.

A zsidó temető a néhai Halasi kapunál volt, 1828-ban, a városi temetők rendezésekor meghagyták eredeti helyén. Lokációja összefügg az egykori Zsidó utcával. A pravoszláv temetőtől eltérően, amely a Szerb utca (ma Arsenije Carnojevića) végét zárta, ez a város földrajzi adottságai miatt a zsidók lakta utcáktól kissé nyugatabbra fekszik. Kétszáz éves története folyamán számtalanszor bővítették.

A soknemzetiségű, hagyományosan toleráns vidéken, ahol igen kevés dzsentri élt – az antiszemitizmus leggyakoribb szítói –, a zsidókat ritkán sújtotta a környezet türelmetlensége. Az antiszemitizmus Szabadkán a Monarchia általános politikai és szellemi áramlatainak begyűrűzésekképp jelentkezett. Röviddel a várva várt emancipációs törvény kihirdetése után (1869) a bécsi tőzsdekrachot (1873) követő gazdasági krízis antiszemita hullámot vont

maga után az egész birodalomban.³² Ebben az időben (1887) volt Szabadka egyetlen jelentősebb antiszemita kilengése. Egy, az országgyűlési választásokkal kapcsolatos politikai botrányt követően Jankovics főispán kénytelen volt megválni hivatalától. Pártfogoltja, a fiatal Mukics (a polgármester fia), elveszítve politikai támaszát, a pesti antiszemita körök hatása

Szabadka belterületének térképe a zsidó telektulajdonosokkal (fekete)

alá került, és A szélső baloldal antiszemita programja című röpirat terjesztésébe kezdett. A tiszaezlári vérvád után a szabadkai zsidók is fokozott érzékenységgel reagáltak az antiszemitizmusra. Megrettenve az általános felháborodástól, Mukics a negyvennyolcasokra fogta tettét. A szabadkai antiszemitizmus vezéralakja hamarosan véget vetett csapodár életének. Ezt követte a Szabadka melletti Csantavér-falu antiszemita botránya. Dankó Takács János megvádolta Fürst Sámuel kereskedőt, hogy

A zsinagóga belső tere

legvilkoltatta kiskorú öccsét, és vérét rituális célokra felhasználta. A szabadkai hatóságok pártatlanságának köszönhetően az ügyre hamarosan fény derült: az elveszett gyereket sértetlenül megtalálták Zenta város környékén.

Az említett két incidens hamarosan feledésbe merült, és a zsidók továbbra is zavartalanul éltek a békés vidéken.

A szabadkai zsidóság tovább erősödött, és a századfordulóra elérte fejlődésének csúcspontját. 1903-ban felszentelték a nagy zsinagógát, mely elődétől eltérően nem a külvárosban emelkedett, hanem a város központi téregyüttesének szomszédságában. Hatalmas kupolája méltán hirdette építői beérkeztségét, rendkívül

jelentős szerepét a város gazdasági és kulturális életében. A zsinagóga építészeti nyelve a szabadkai zsidók optimizmusát és magyar identitását testesítette meg. Ám a város zsidóinak XX. századi történelme egyiket sem igazolta.

Az első nagyobb megrázkódtatást az első világháború és az azt követő trianoni szerződés okozta változások jelentették.

Az Osztrák-Magyar Monarchia feldarabolása után Szabadkát Bács-Bodrog vármegye oroszánrészével együtt az újonnan alakult Szerb-Horváth-Szlovén Királysághoz csatolták. A korábban jelentős kelet-nyugati és észak-dél irányú közlekedési útvonalak az új határok miatt elcsökevényesedtek, a megváltozott politikai és gazdasági szférák Szabadkát pangó határvárossá tették, kevés reménnyel a fejlődésre. A határt olyan közel vonták meg a városhoz, hogy elvesztette közigazgatási területének jelentős részét. Amint azt a belgrádi Dušan Jelić történész, a Jugoszláv Néphadsereg nyugalmazott ezredese, a szabadkai zsidóság hivatalos krónikása 1987-ben kifejtette, katonapolitikai okokból a gyárak egy részét leszereltették, és áthelyezték az új királyság délibb, szerbek lakta vidékeire. A Monarchia korából ismert nagy építkezési kedvet felváltotta a stagnálás és a visszaesés. Az új állam vezetői arra törekedtek, hogy elmosssák a gazdasági és kulturális különbségeket a régi és frissen megszerzett vidékek között. Ilyen célt szolgáltak a betelepítések is, melyek dacára Szabadka még igen sokáig megőrizte közel eredeti nemzetiségi összetételét. Az új polgárok nem annyira mennyiségi, inkább minőségi változást hoztak, főleg a vezetésben és irányításban vettek részt. Mégis, a város lassan a peremre sodródott. Az új hazába való belépésekor Szabadka, azaz akkor már hivatalosan Subotica, lélekszámát illetően az új királyság harmadik városa volt, de ezt a pozícióját hamarosan elveszítette a leépülés következtében. A titói Jugoszláviában Subotica már a tizedik helyet sem érte el.

A hatalomváltást eleinte nehezen viselte a már teljesen elmagyarosodott zsidóság, mely a monarchiabeli világtól elszakadt, és a török uralom alól való felszabadulást követően először déli hatás alá került. Az új királyság felölelte ugyan a Monarchiában élő katolikus szláv népeket, a horvát és szlovén tartományokat, de Szabadka inkább az orientális, bizánci-ortodox, ottomán hagyományokat is magába foglaló befolyás alá került.

Ám a szabadkai zsidók fenntartásai a szerbekkel szemben történelmileg nem voltak igazoltak, hiszen a szerb nép nem volt ellenséges az izraelitákkal szemben, csak azt várta el tőlük – bizonyos mértékig jogosan –, hogy feladják magyarságukat, és hű építőivé váljanak az új hazának. A magyarországi zsidótörvények és a mind jobban kieleződő magyar antiszemitizmus azután ráébresztették a szabadkai zsidókat, hogy jobb a filozemita Karadjordjevics-dinasztia alattvalójaként élni, mint izraelita magyarnak lenni a fejlettebb, de intoleráns magyar királyságban.

A frigszekrény képe az 1920-as évekből

Amint azt Jelićkifejti, az új vezetőségnek a katolikus magyarokkal és horvátokkal szembeni bizalmatlansága nem terjedt ki a zsidóságra.³⁵ Így a zsidó bankárok, gyárosok, kereske-

A bimáról származó menóra

dők, ügyvédek gyorsan integrálódtak az új ország gazdasági életébe. A belgrádi történész így ír erről: „A szerb burzsoázia (eredetiben: »nagyszerb uraságok«, azaz velikosprska gos-

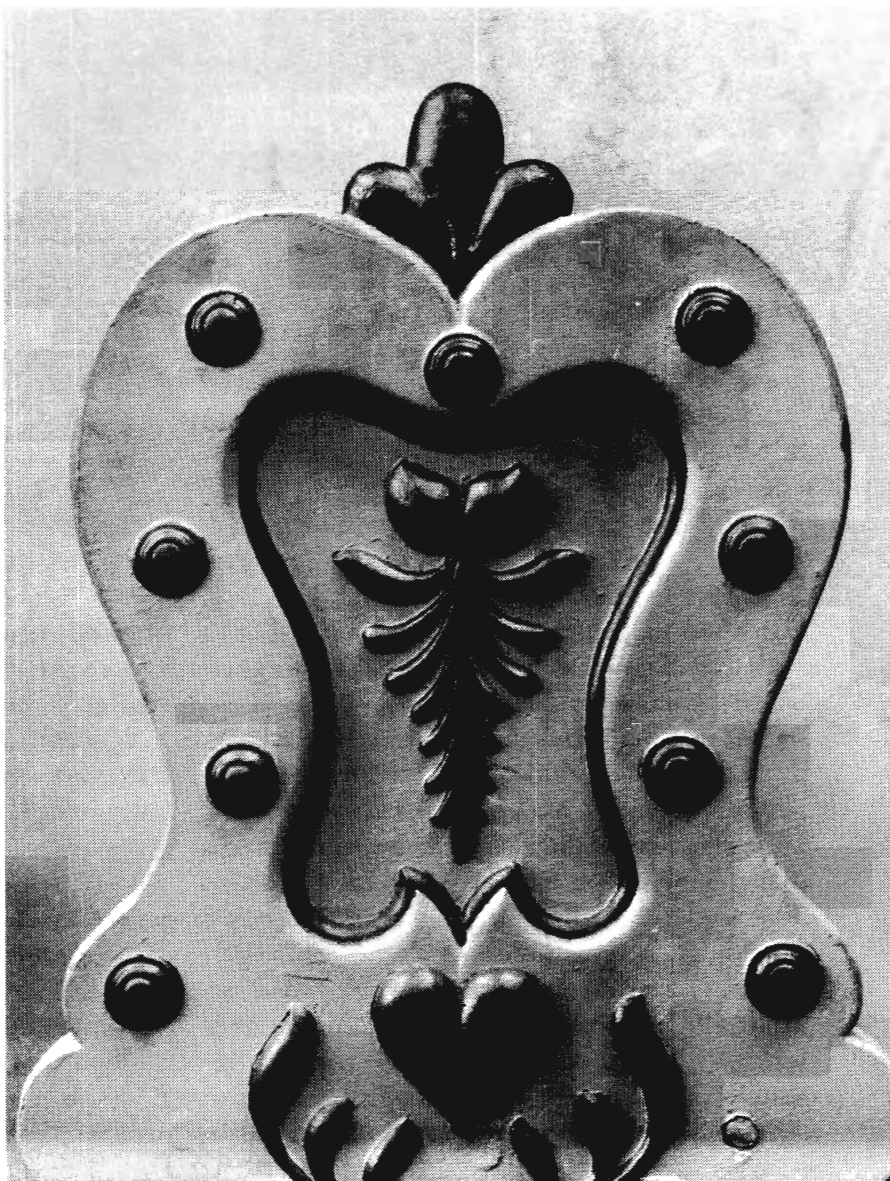
poda), mely nem rendelkezett ipari- és banktőkével, és szervező képességnek is híján volt ahhoz, hogy saját gazdaságpolitikát alakítson ki, ezenfelül igyekezett még Szabadka más nemzetiségű polgárait lehetetlenné tenni az említett ügyek bonyolításában, favorizálta a zsidókat. A zsidók az adott helyzetben a szerb nagypolgárságnak Isten ajándékát jelentették, mely nélkül nem lehet meglenni, és ezért ésszerűtlen lett volna bármit is változtatni ebben a tekintetben. Úgy vélték, hogy a zsidóknak azt kell tenniük, mint eddig, azaz sikeresen gazdálkodni.”³⁴ Noha az idézett szerb történész rendkívüli ismerője a szabadkai zsidóságnak, fenti soraival nehéz egyetérteni. A zsidókkal szembeni tolerancia nem pusztán a szerb burzsoázia érdekeiből eredt. Hangsúlyozni kell, hogy rokonszenvről is szó volt akkortájt, amit mi sem igazol jobban, mint Péter király gondoskodása a belgrádi dorćoli zsinagóga építése kapcsán. Kevés koronás fő látogatta oly gyakran az épülő zsinagógát a kontinens úgynevezett „kulturállamaiban”. Nem önös érdek vezérelte utóbb azokat a szerb tartalékosokat sem a nürnbergi hadifogolytáborban, akik a németekkel dacolva tették fel a sárga csillagot, és maradtak egy barakkban zsidó társaikkal, miután egy német katonatiszt, Graf von Oldenburg nem hivatalosan tudatta velük, hogy ha a parancsnak megfelelően elhagyják izraelita társaikat, az SS rágyújtja a barakkokat a zsidó foglyokra. (Oldenburg grófja a háború után megkapta a neki kijáró elismerést, a szerb bajtársak nem.) A szabadkai zsidók szerepe kapcsán Jelić idézi még dr. Pressburger Józsefet, Tito marsall közeli munkatársát, aki ehhez azt is hozzáfűzte, hogy a zsidó kereskedők az első percektől, azaz az első világháborút követő szűkös években is már sokban hozzájárultak a jobb ellátáshoz: Triesztből szállították a narancsot az új hazába, miközben nemritkán az áru mellett kellett aludniuk a tehervagonokban.

Így a szabadkai zsidóság viszonylag rövid idő

alatt a város ipari és kereskedői szférájának mozgatója lett. A nagyobb gyárak majdnem kizárólag zsidók kezében összpontosultak. Ezt az előretörést a zsidóság számbeli gyarapodása is követte, és 1941-re számuk meghaladta a 6000-et.

Kulturális szempontból viszont kedvezőtlenebb volt a helyzet. Szabadka nagy szülöttei, Kosztolányi Dezső, Csáth Géza, Telcs Ede végképp elszakadtak a „bácskai metropolisztól”, mely immár nemigen volt képes ilyen színvonalú értelmiség kitermelésére. Helyére nem jött megfelelő szerb intelligencia, mely a Monarchia korában is a jelentős szerb kultúrájú Újvidék vagy Belgrád vonzáskörében működött. Pablo Casals és Bartók Béla sem koncertezett többé Szabadkán.

Így az akkulturáció is nehezen ment. A zsidók tudatában voltak annak, hogy a szerbek tisztelettel viseltek ugyan a könyv népe iránt, de a zsidóság elszakadt a közép-európai kultúrkörtől, korábbi „gazdanépétől”. A hirtelen váltás, az új kulturális milió, a közép-európai írásbeliség hagyományának hiánya mind-mind hozzájárult ahhoz, hogy a zsidóság kulturális integrációja nehezen haladt. Ezt igazolja a névváltoztatások ritka volta is. Különös módon éppen az említett írásbeliség hagyományának hiánya teremtett paradox helyzetet az új Bácskában. Itt ugyanis igen gazdag publicisztikai élet folyt a Monarchia idején. Ez viszont furcsa módon az elmenekült

Részlet az előimádkozó székéről

magyar intelligencia nélkül is csorbíthatlanul fennmaradt, hiszen korábban is főleg zsidók írták az újságokat, de – és ezt fontos kiemelni – magyarul. A néhai izraelita magyarok, akik itt, a vegyes nemzetiségű, sokáig horvát többségű területen a századok folyamán a magyarság exponensévé váltak, egyszerre önként vállalták a kettős kisebbségi sorsot, ami csak hát-

rányt hozott számukra, hiszen az uralkodó nép elvárta volna a zsidóitól, hogy izraelita hitű szerbek legyenek, vagy a legrosszabb esetben csak zsidók, de sehogyan sem izraelita magyarok.

Az említett belgrádi történész kifejti: a hatóságok megtiltották, hogy zsidó gyerekeket a trianoni szerződés által

biztosított magyar nyelvű iskolákba járassák.

Az új hatalom másik stratégiai célja a magyar nyelvű – főképp zsidó kezekben levő – sajtó elnyomása volt, olvashatjuk a belgrádi kiadású, a szabadkai zsidóságról szóló szöveggyűjteményben.³⁵ Mivel azonban a zszurnalizmust nem egy totalitárius párt vagy titkosrendőrség, hanem a piac szabályozta, ezek a kísérletek kudarcba fulladtak. Nem csoda, ha meggondoljuk, hogy a lakosság döntő többségét egyrészt a szerbül alig tudó magyarok, másrészt az itt élő horvátok (bunjevác) földművelők tették ki, akik az immár pánszláv hazában se váltak újságolvasóvá, a szűkebb körű horvát intelligencia pedig úgyis többnyelvű volt. Így a hatóságok minden erőfeszítése dacára a lapok döntő többsége magyarul jelent meg. Az öt magyar nyelvű újságból négyet írtak zsidók. Különös módon ezek az újságok – valahogy úgy, mint fél évszázaddal később az egykori autonóm Vajdaság magyar sajtója – liberálisabbak voltak az anyaországiaknál, az ottani, még kedvezőtlenebb politikai helyzet következtében. Így állt elő az a furcsa helyzet, hogy a zsidóság – immár kisebbségi sorban – a magyar kultúra támogatójává, sőt nemritkán fő hordozó-

A zsinagóga kupolájának laternája

jává vált.³⁶ A sors iróniája az o n b a n , hogy a vajdasági magyarság érdekeit legdiplomatikusanabbán képviselő, szabadelvű zsidók által szerkesztet és terjesztett *Naplót* Bácska Magyarországhoz visszacsatolását

követően a magyar hatóságok betiltották, azon a jogcímen, hogy többet engedett a kelleténél a belgrádi hatalom nyomásának.

A zsidók kulturális – és bizonyos mértékig felekezeti, valamint politikai – integrációját volt hivatott elősegíteni az úgynevezett Savez jevrejskih veroispovednih opština, az új királyság zsidó hitközségeit tömörítő belgrádi szervezet. A korabeli szabadkai zsidó sajtó tanúsága szerint azonban az elmagyarosodott bácskai zsidók nemritkán hadban álltak e belgrádi intézménnyel. Nem kevés zsidó ifjú tanult hát az antiszemitizmustól nem mentes Zágrábban, mely viszont jól konzerválta a Monarchia légkörét, és jelentős zsidó közösséget mondhatott magáénak.

Mai távlatból tekintve e kulturális váltófürdő nagyon pozitívan hatott a zsidó tudat megszilárdulására. Nem csoda hát, hogy a cionizmus gondolata sokkal jobb termőtalajra lelt az elcsatolt Bácskában, mint az anyaországban. 1927. szeptember 4-én és 5-én ülésezett a Jugoszláviai Cionista Szövetség a szabadkai városháza pazar dísztermében. (Magyar fennhatóság alatt ilyesmire nemigen volt példa.) Megalakult az első helyi cionista szervezet is

dr. Bosán Samu és dr. Hirt Ferenc vezetése alatt.³⁷ Az elmagyarosodott zsidóság körében a cionizmus eszméi nem találtak süket fülekre, ami meglepte az új ország antiszemitább nyugati feléből érkező cionista aktivistákat. P. Wertheim szabadkai látogatása kapcsán megjegyzi: „Amikor vajdasági propagandautamra

Részlet az északi középrizalitról

készültem, attól féltem, hogy az itteni ifjúság nem ismeri olyan jól a cionista gondolatot, mint a mi szlavón-horvátországi fiatalságunk. Különös azonban, hogy a magyar nyelv még mindig milyen kedves volt a zsidó ifjak számára, és a német nem tudása is komoly akadályt jelentett a cionista munkában.” Tíz nappal később viszont Cvi Rothmüller, aki Wertheimer útirányát hűen követte, arról számolt be, hogy a Geulat haErec számára 1600 dinárt sikerült összegyűjteni a szabadkai zsidók körében.³⁸ A kezdeti nehézségek dacára Szabadka, a „zsíros Bácska” zsidó központja a perifériáról mindinkább a cionizmus középpontjához került közel. Nem kis szerepe volt ebben a szabadkai cionista aktivistáknak, Sporer Imrének, Herlinger Bélának, Andrija Gamsnak, Szabados Tibornak és – amit külön hangsúlyozni kell – Gerson főrabbinak is, aki istentiszteleten szorgalmazta, adakozzanak Palesztina megújítására, kiemelve, hogy minden zsidónak kötelessége hozzájárulni a zsidó megújodáshoz.

1931 kora tavaszán került sor egy, a vajda-

sági zsidók magyarságát megkérdőjelező furcsa eseményre. A szomszédos Magyarországon egyes lapok arról írtak, milyen nagy szerencséje a magyarságnak a bácskai zsidóság, mely megőrizte magyar kultúráját, nyelvét, melyre –

ahogy akkor fogalmaztak – lehet majd számítani. A vajdasági zsidók, ismerve a zsidóellenes magyar törvényeket és a növekvő antiszemitizmust, de az új hazában uralkodó feltételeket is, szükségesnek érezték, hogy elhatárolják magukat a fenti kijelentésektől, és március 25-én tiltakozó nagygyűlésen vettek részt. Ezt valójában a nem teljesen ártatlan másik oldal szervezte. Hivatalosan ez a Karadjordjevic-királyságban a kisebbségektől megkövetelt kollektív hűségnyilatkozat tételéhez kötődött.³⁹ Az említett nagygyűlésen dr. Klein Adolf hitközségi elnök kifejtette, hogy senkinek nincs joga útját állni a szabadkai zsidóság boldogulásának az új körülmények között.

Ebben az évben játszódott le még egy fontos esemény a szabadkai zsidó hitközségben. Július 5-én dr. Klein Adolf 27 év szolgálat után lemondott elnöki tisztségéről. Az egykori reformernek és a századfordulós viszonyok nagy demokratizálójának a tagság azt róttta fel, hogy elveszítette érzékenységét a jelenkor változásaival szemben. Helyébe dr. Kalmár Elemér ügyvéd, a cionista mozgalom egyik pionírja lé-

pett. Nagy ellenállást kellett leküzdenie a „rég-
gi jó időkben” pozíciót szerzett tagokkal szem-
ben, de ha fokozatosan is, a cionista gondolat
mind több hívet szerzett, és kezdetét vette egy-
fajta zsidó megújulás.⁴⁰

A szabadkai zsidóságot a harmincas években
újabb támadás érte, ez alkalommal dél felől, az
új fővárosból. A belgrádi Narodna reč újság kí-
sérélt meg leszámolni a vajdasági – ahogy ők
fogalmaztak – cionista judeomagyar zsidókkal.
Szócsövének, a „szerb Népszava” főszerkesz-
tőjének, Rade Lungulovnak az establishment
egyres elemei mellett még külföldi megbízói is vol-
tak. Kapcsolatban állt a belgrádi hitleri szelle-
miségű német Verkehrsbüroval.⁴¹ 1934-ben a
hatalom Bácskában – Újvidék kivételével – be-
tiltatta a Hasomer hacairt.

A harmincas évek folyamán már Szabadkán is
érezhető volt a fasiszta veszedelem. A szabadkai
hitközség a német nemzetiszocializmus elől me-
nekülő zsidóktól értesült a közelgő tragédiáról,
ami még aktuálisabbá tette a kivándorlás gondo-
latát. 1936 áprilisában vetítették az Erec Izrael,
a munka és jövő országa című filmet. Vajdasági
körútja során 1936. november 5-én és 6-án Sza-
badkára látogatott dr. Nachum Goldmann. Az
ez alkalommal rendezett ünnepségen képvisel-
tette magát az összes szabadkai felekezet. Az év
folyamán erősödött a Tehelet Lavan mozgalom,
és Szabadka környékén hahsarákat létesítettek,
ahol megtanították a zsidó fiatalokat az alapve-
tő mezőgazdasági ismeretekre, melyekre szük-
ségük lehetett Izrael földjén.

Végül 1940-re a Karadjordjevics-dinaszti-
ának terhessé vált a korábbi zsidóbarátság, és
a Führer kedvéért inkább lemondtak a zsidók
nyújtotta gazdasági előnyökről, beleértve a friss
narancsszállítmányokat is. A belgrádi hatóságok
az immár Jugoszláv Királyságnak nevezett
állam hivatalos lapjának (*Službeni list Kraljevine
Jugoslavije*) 229., azaz augusztus 5-i számában
meghirdették a zsidók gazdasági tevékenysé-
gének korlátozását, azaz megtiltották az élé-

miszer-termelést és -kereskedést, és numerus
clausust vezettek be. Mindkét intézkedés na-
gyon érzékenyen érintette Szabadka zsidósá-
gát. A város összlakosságának 7 százaléka volt
zsidó, és az egyetemi/főiskolai helyeknek csak
0,45 százalékat foglalhatták volna el. Gyakor-
latilag teljesen kiszorultak a szabadkai felsőok-
tatási intézményekből.

Mindez nem mentette meg a Jugoszláv Ki-
rályságot. A németek 1941. április 6-án meg-
támadták az országot, és majdnem minden el-
lenállás nélkül el is foglalták. A Karadjordjevics
királyi család külföldre menekült, és az állam-
kincstár holléte még ma sem ismert. A jugoszláv
hadseregbe behívott és dél-szerbiai vidékekre
vezényelt zsidó tartalékosok egy része egy szép
reggelen arra ébredt, hogy törzstisztjeik „le-
szereltek”, az egyenruhát eldobva számárháton
és bocskorban, parasztruhába öltözve a falvak
felé vették útjukat. A zsidó sorkötelesek né-
met hadifogságba estek. Mint később kiderült,
ez mentette meg életüket, mert Bácskából nagy
bizonyossággal megsemmisítő táborokba ju-
tottak volna, mint az otthon maradt családtag-
jaikkal történt. Közben április 11-én megjelen-
tek a magyar csapatok Bácska földjén, és négy
nap alatt „elfoglalták” azt. Április 18-án túsul
ejtették Szabadka 85 tekintélyes polgárát, akik
vagyonukkal és életükkel feleltek a város rend-
jéért. Közöttük volt dr. Gerson József főrab-
bi és még 34 zsidó polgár. Május 7-én szaba-
don bocsátották őket, de újabb 34 tekintélyes
polgárt vettek őrizetbe, közöttük dr. Kalmár
Elemért, a zsidó hitközség elnökét is. A sors író-
niája, hogy nem annyira a magukat izraelita
jugoszlávoknak (Jugosloveni Mojsijeve vere)
valló zsidókat vették őrizetbe, hanem éppen
azokat, akiket a szerb hatóságok korábban
judeomagyaroknak bélyegeztek!

Megkezdődött a szabadkai zsidók módszeres
üldözése, 1942-ben elvették vagyonukat, get-
tóba zárták őket, és behívtak munkaszolgál-
tásokat. Szálasi hatalomra jutását követően

megindult a bácskai zsidók haláltáborokba szállítása. 1944 májusa és júniusa folyamán 4000 zsidót hurcoltak el a városból. 1944 októberében a szovjet seregek már felszabadították Bácskát, de zsidó ekkorra már alig maradt.

A zsidók csak fokozatosan tértek vissza. 1946-ra már nagyjából hazaérkeztek a munkaszolgálatból, hadifogságból, partizáncsapatokból az életben maradt szabadkai zsidók. Az 1941-ben még 6105 lelket számláló hitközség létszáma a háború utánra 1050-re (17,3 százalé) csappant.

A munkaszolgálatot, koncentrációs táborokat, a családjuk elvesztését követően a zsidókat még egy csapás érte: az új „népi hatalom” elvette (nacionalizálta, konfiskálta) mindenüket, ami túlélte a magyarországi beszolgáltatásokat, a háborús rombolásokat, a háborút követő fosztogatásokat, azaz gyáraikat, műhelyeiket, földjeiket, üzleteiket, kiadóvállalataikat, bankjaikat, kórházait, iskoláikat. A fiatal zsidók többsége felmérte a helyzetet, és keserűséggel a szívében kivándorolt Izraelbe, Amerikába. Így a zsidók száma Szabadkán rohamosan csökkent:

év	zsidók száma
1946	1065
1950	643
1951	410
1952	403
1958	441
1964	363

Később ez az iram lelassult, de a zsidók száma továbbra is apadt, és a hitközség fokozatosan elöregedett.

Az új kormányzat, a „proletárdiktatúra” lenézte a hagyományt és általában minden szellemi értéket mint „burzsoá kultúrát” és termékeit. Az ateista államhatalom gyanakvással tekintett a vallásra, a „belső ellenség” szellemének megnyilvánulására.

A hivatalos ateizmus a zsidó vallási élet

elcsökevényesedéséhez vezetett. A kommunista ideológia – még azok számára is, akik nem fogadták el – aláásta a zsidó identitást, és fokozott asszimiláció vette kezdetét. Ez a tendencia 1945-től egészen 1990-ig tartott.

A kommunista uralom idején nyílt, hivatalos antiszemitizmus nem volt. A felszín alatt viszont ott munkált a korábbi populáris antiszemitizmus és a hivatalos Amerika-, valamint Izrael-ellenes politika sem volt mentes antiszemita felhangoktól. A vezető pozícióban levő zsidóktól elvárták, hogy elhatárolják magukat Izraeltől és politikájától. A kommunisták gyakran beszéltek az osztályellenséggel szemben vívott ideológiai harc során a gazdag zsidó burzsujról. A kommunizmus gyengülésével az egyházak szította antiszemitizmus is megjelent.

Mindez nem kedvezett a vallási életnek és a zsinagógáknak. Az általános gondatlanság, nemtörődomség, a meghíúsított alkotói kedv és a latens zsidógyűlölet, amelyet a hatnapos háború után hivatalosan is szítottak, a zsinagógák nagy részének likvidálásához vezetett a Szerb Szocialista Köztársaság északi vidékein (a zsinagógák felépítésének korában Bács-Bodrog, Torontál és Szerémi vármegyékben), de a horvát vidékeken is átépítették a zsinagógák egy részét.

A szabadkai zsinagóga túlélte a legnehezebb időket, mivel akkor még a hitközség tulajdonában volt. A kis zsidó közösség viszont mind nehezebben viselte a fenntartás költségeit, és 1978. szeptember 24-én megszületett a szerencsétlen döntés, hogy a zsinagógát a városnak ajándékozzák. Az ajándékozási szerződést 1979. szeptember 4-én írták alá, melyben a zsidó közösség (az új Jugoszláviában nem volt hitközség a hivatalos ateizmus miatt) visszavonhatatlanul a városnak ajándékozta a zsinagógát, hogy az felújítsa, és az eredeti rendeltetését nem sértő kulturális célokra felhasználja. A hatóság ekkor már nyomást gyakorolt e lépés megtételére, hiszen a szomszédos Újvidék zsi-

dó közösségének ügyes vezetői előnyös szerződést kötöttek a várossal, mely biztosította a zsinagóga restaurálását és zsidó tulajdonban maradását. Noha a szabadkai zsinagóga immár „társadalmi tulajdonba” és állami védelem alá került, további romlását nem sikerült lényegesen lelassítani. A szabadkai zsidó közösség kezdeményezésére létrejött egy találkozó az akkori városi vezetőség és a Zsidó Világkongresszus képviselője, Abramson úr között. Az akkori városi vezetőség, a Jugoszláv Kommunista Szövetségének községi titkára, a községi küldött-testület elnöke nem mutatott elég rugalmasságot a külföldi „zsidó kapitalista” beruházó iránt, Abramson úr kiábrándultan és dolgavégezetlenül tért vissza New Yorkba.

1985-ben a helyi közigazgatási szervek leromboltatták az egykori zsidó iskolát, mely a szabadkai festők műtermeinek adott otthont. Helyére egy ötszintes lakó- és üzletházat kívántak építeni kiemelt személyek számára, mely a hitközségi épület és a zsinagóga közé ékelődött volna. Ezzel a beavatkozással eltakarták volna a zsinagóga keleti és északi oldalát, a nagy épület megtörte volna a zsinagógakomplexum egységét. Ez a szándék a város polgárainak és független, nyilatkozni bátor szakembereinek, valamint az Országos Zsidó Közösségek Szövetségének heves tiltakozását eredményezte.⁴² Ezért a Lakásgazdálkodási Érdekközösség és „anonim” megrendelői eltekintettek a zsinagóga telkén tervezett építkezéstől. Három évvel később az akkori teljes vezetőség az úgynevezett antibürokratikus forradalom és eszmei-politikai differenciáció után letűnt a politikai színtérről.

Az 1985–86-os színházi évadtól kezdve a zsinagóga új rendeltetést kapott: Ljubiša Ristić neves belgrádi rendező avantgárd színházának adott otthont, ami azzal a reménnyel kecsegtetett, hogy az új rendeltetés a javára válik az épületnek. Ám az új gazda, a Ristić-féle színház csak meggyorsította a zsinagóga tönkreme-

netelét, és erkölcsileg is romboló volt. A frigszekrény előtt obszcén jelenetek és más ízléstelenségek zajlottak le, amelyek miatt a Zsidó Közösség elnöke tiltakozott. Ezt követően a helyi hetilapban, mely akkortájt a hivatalos szervek szócsöve volt, az elnököt heves támadások érték. Feltették a kérdést: hogy ítélezhet a művészet felett a Zsidó Közösség fogász elnöke? A polgárok mind hangosabb tiltakozása nem változtatott a helyzeten. Sőt, 1989. december 31-én megszervezték az exkluzív újévvárást a templomban!

A bolsevizmus lehanyaglásával, illetve átalakulásával a reálszocializmus országaiban felcsillant a zsidó megújulás lehetősége. A hivatalos sajtó már nem tartotta Izraelt az amerikai imperializmus ágensének és agresszornak, a szabadságszerető arab népek sanyargatójának, a zsidók pedig megszűntek a „nemzetközi cionista összeesküvés” ügynökei lenni. Úgy tekintenek rájuk, mint az elszegényedett kelet-európai országok potenciális pénzügyi támogatóira. Így a Szerb Szocialista Köztársaság külpolitikája is Izrael-baráttá vált 1990 első felében. Ám a kedvező tendencia nem tartott soká. Az 1991-ben kirobbanó szerb-szlovén konfliktus, utóbb a szerb-horvát háború, a fejlett nyugati tagköztársaságok kilépése a jugoszláv államszövetségből, majd a boszniai válság, és az ezt követő nemzetközi gazdasági zárlat Szerbia és Montenegro ellen gazdasági válságba kergette a már nehézségekkel küszködő új államformációt, és megnehezítette Szabadka mindennapjait.

A gazdasági ellehetetlenülés és a háborúval kapcsolatos sorozások újabb aliát indítottak el a vajdasági zsidóság soraiban, és a 140 lelket számláló szabadkai zsidó hitközség tovább apadt. A létbizonytalanság azonban furcsa jelenséget hívott életre. A korábban zsidóságuakat feledő egyénekben megmozdult valami, és egyre többen tagozódtak be a zsidó közösségbe, olyanok is, akik addig felé se néztek; többek között vegyes házasságok nem zsidó felei

is. Egyesek a betagozással párhuzamosan kérelmezték az első segélycsomagot. A hitközség 1995 januárjában 208 lelket számlált.

1994 szeptemberében leváltották a Zsidó Község elnökét, aki a „szocializmus építésének” nehéz éveitől kezdve vezette a város zsidóságát. Az új elnök, Halbrohr Tamás sikeres üzletember, már évtizedek óta ellátja a lelkeszi feladatokat, és elkötelezett híve a zsidóságnak.

A szabadkai zsidókat – a vegyes házasságok gyermekeit is – a XX. századi történelem igazi zsidókká tette. Belátták, hogy akár itt maradnak szüleik, nagy- és dédszüleik földjén, akár visszatérnek az őshazába, ők többé már nem izraelita magyarok, nem Mózes-vallású jugoszlávok, nem kommunisták, nem munkásosztály, nem vajdaságiak, nem szerbiaiak, hanem elsősorban zsidók.

JEGYZETEK

1 *Idézi: Zsidókérdés Magyarországon. A Huszadik Század körkérdése. Beregi Ármin válaszirata. Zsidókérdés, asszimiláció, antiszemitizmus. Gondolat, Bp., 1984. 49.*

2 *Lásd Walter Pietsch: A zsidók bevándorlása Galiciából és a magyarországi zsidóság. Valóság, 1988/11, 46–49.*

3 *Lásd Benisch Arthur: A zsidók térfoglalása és elhelyezkedése a mai Magyarország területén (1830–1930). Magyar Statisztikai Szemle, 1934. 919–925.*

4 *Lásd A Magyar Korona Országainak 1900. évi népszámlálása. Bács-Bodrog Vármegye: Baja, Szabadka, Újvidék, Zombor THJ Városok. Pesti Könyvnyomda rtv. Bp., 1902.*

5 *Lásd Venetianer Lajos: A magyar zsidóság története. Könyvértékesítő Vállalat, Bp., 1986. 457.*

6 *Iványi István: Szabadka szabad királyi város története. II. kötet. Bittermann József könyvnyomdája, Szabadka, 1892. 245.*

7 *Uo. 253.*

8 *Uo. 352–350.*

9 *Szabadkai Történelmi Levéltár (Istorijski arhiv Subotice). M. 11. A. 10/pol. 1789.*

10 *Hajduška Salamon nevét Iványi magyarosan írja (i. m. 358.), de eredeti okmányokban találkozunk a Heuduschka alakkal is, Geigner Lőrinc neve pedig előfordul Gaiger, illetve Lorenz alakban. (Szabadkai Történelmi Levéltár M. 15. B. 25/pol. 1807.)*

11 *Iványi: i. m. II. kötet. 355.*

12 *Az adatokat Iványi művéből vettem. Mivel 1850-ből és 1844-ből nem rendelkezünk az összlakosság számával, a megfelelő sorokba az 1829-es, illetve 1846-os értékeket helyettesítettem be, zárójelben.*

13 *Megerősíti ezt az 1851-es zsidó összeírás, mely szerint 464 izraelita, azaz 81 család lakott Szabadkán: 1 boltos, 65 kereskedő, 7–7 iparos, bérlő és koldus. Évi összjövedelmüket az adószedők 3589 forintra becsülték (Szabadkai Történelmi Levéltár M. 12. A 42/pol. 1852.)*

14 *Az adatok Iványi műve II. kötetének különböző helyeiről származnak.*

15 *Iványi: i. m. I. kötet, 487. Iványi a 357. oldalon megjegyzi, hogy a forradalom alatt Szabadkán antiszemitizmusnak nyoma sem volt. A forradalom vérbe fojtását követően a szerbek részéről mutatkozott jelentősebb antiszemitizmus a zsidók forradalmi elkötelezettsége miatt. Szerencsére ez itt nem volt olyan jelentős, mint más bácskai városokban. (Zentán a szerb felkelők – a forradalom ellenzői – sok zsidót gyilkoltak meg, beleértve Ullmann Isert rabbit. Hasonló pogrom áldozata lett az adai Halprin Jakab rabbi és még a híres óbudai Minc Mózes rabbi fia is.) Részletesebben lásd Dušan Jelić: Kratak pregled istorije subotickih Jevreja i njihovog doprinosa razvoju grada. Zbornik 5, Studije, arhivska i memoarska grada o istoriji subotickih Jevreja. Jevrejski istorijski muzej, Beograd, 1987. 29.*

16 *Iványi: i. m. II. kötet, 229.*

17 *Uo. 229. Ezért – amint azt Jelić kiemeli – a zsidók a keresztényekkel, elsősorban a szerb kereskedőkkel kerültek összeütközésbe. (Jelić: i. m. 35.)*

18 *A Zsidó Kongresszus statútuma arra volt hivatott, hogy az egész magyar zsidóság számára egységes szervezetet létesítsen, de az ún. ortodox (ősbíti) községek azt nem fogadták el, kibarcolták a kormánytól, hogy ne legyen kötelező érvényű. Így azután a kongresszus ellenzői vagy szabadon csatlakozhattak az ortodox szervezetbe, vagy szervezeten kívül maradhattak (status quo ante). Szabadkán a „tisztlási időszak” 1878–1884 között zajlott le. Ezután már a neológ (kongresszusi) zsidók jutottak többséghez.*

19 *Az Ortodox Imaegyesületet 1905-ban alapították a Nemzeti Szálló 8-as szobájában, és mindössze 32 résztvevője volt. 1915-ben megvették a Hevra Kadistól a Frankopán utca 14-es számú épületet, és zsinagógává alakították át. Addig az újbíti templomban vagy magánházakban gyülekeztek. 1921-ben hitközségi autonómiát nyertek, majd 1925-ben beiktatták az első főrabbit. A 100 tagot számláló hitközség 1925-ben rituális fürdői építetett.*

20 *Az 1890-es adatokat Iványi idézett művéből vettem, az 1900-as és 1910-es adatok pedig a hivatalos népszámlálás értékei.*

21 *Hasonló volt a helyzet az egész országban. Ekkortájt, azaz*

az 1900-tól 1910-ig terjedő időszakban Magyarországon a zsidók részaránya a lakosság egészében nem haladta meg az 5 %-ot, de részvételük a gazdasági és kulturális életben messze felülmúlta ezt az értéket. Közszolgálatban aránylag kevés zsidó volt – ezek a pályák javarészt zárva maradtak előttük –, az állami tisztviselők, a bírák 4,1, az ügyvédek (sic!) 45,2, a batósági orvosok 41,0, a kórházi orvosok 39,5, a magánorvosok (sic!) 62,1 %-a volt izraelita. Kiemelkedő a tevékenységük az irodalomban és a művészetben is. A magántudósok és írók 24, a szerkesztők és hírlapírók 42,5, a festőművészek 16,5, a szobrászok 17,4, az énekművészek 32,6, a zeneművészek 15,4 és a színészek 22,6 %-a volt zsidó. Az értelmiségi pályákon kívül az őstermelésben (birtokosok) 0,58, a kereskedelemben és hitelben (önállók) 60,1, a tisztviselőknél 54,8, a segédüzemélyzetnél 33,1 % a zsidók részaránya. Az iparosok soraiban a kocsmárosok (41,7 %), a mészárosok (24,1 %), a szabók (21,0 %), de különösen a könnynyomdászok (58,1 %) között jelentős a zsidók száma. Nincs zsidó a tornatanárok, rendőr- és katonatisztek soraiban. (Lásd Zsidó Lexikon, 562–565.)

A felsorolt adatoknál kedvezőbb a zsidó ifjúság részaránya az iskolákban. 1900-ban a Magyar Királyi Tudományegyetem Jog- és Allamtudományi karán 32,4, az Orvostudományi Karán 50,8, a Királyi József Műegyetemen pedig 44,6 % a részvételi arány, ami a műszaki tudományok hallgatói esetében is meghaladja a katolikusokét (34,0 %) és a protestánsokét (12,5 %). (Lásd Venetianer: i. m. 468–478.)

A zsidó bűnözésről csak későbbi (1920-as, a trianoni Magyarországra vonatkozó) adatokat ismerünk, melyek szerint az 5,95 %-os részarányú zsidó népesség a bűnözésben csak 3,9 %-kal vett részt (4,1 % vagyon, 3,1 % személy elleni).

22 Iványi: i. m. II. kötet 334.

23 Uo. 334.

24 Az adat szintén Iványitól származik, és valószínűleg a valóságot tükrözi, de a városi tanács egy korábbi határozata szélesebb területet jelöl meg, a mai Jovan Jovanović Zmaj utca egy részét, a Nagy Októberi Forradalom, a Jugović és Frankopanska utcákat, valamint a Kragujevaci, Prágai utcák egy részét és a Stipe Grgić utca keleti részét. (Szabadkai Történelmi Levéltár. M. 12. A. 50/pol. 1816.)

25 Uo. M. 1. A. 36/pol. 1789.

26 Uo. 3. 1. 1. 2/a

27 Iványi: i. m. II. kötet, 347.

28 Uo. 348. Iványi hozzáteszi, hogy a zsinagóga a városi tanács kezdeményezésére 1810. november 19-én felszabadult az

adófizetés terhe alól, de e határozatot felső nyomásra később visszavonták.

29 Uo. 348.

30 Uo. 349.

31 Uo. 350.

32 Mivel zsidók jelentős szerepet játszottak a kapitalizmus meghonosításában Magyarországon, a gazdasági pangások és válságok korszakában felélénkült az antiszemizmus.

33 A zsidóság nem tartozott ugyan a „legegyenlőbbek” közé, de egyelőre senki sem vetett gátat gazdasági kibontakozásának, senki sem korlátozta az ifjúság továbbtanulását numerus claususszal, egyszóval a kényelmes aktatologatói állásokat leszámítva a zsidóság elől semmi se volt elzárva. Ilyen pozíciókra viszont a zsidók korábban a Monarchiában se számíthattak.

34 Lásd Jelić: i. m. 129. Például a legjelentősebb szabadkai részvénytársaság, az 1000 munkást foglalkoztató Ferrum Rt. vagon- és mozdonygyár is, mely havonta 100 vagon gyártott és 350-et javított, zsidó vezetés alatt állott (vezérigazgatója Steiner Kálmán, gazdasági igazgatója pedig Donát Mór volt. Ebbe a csoportba tartozott a Ferrum vasöntöde is, mely 500 munkást foglalkoztatott. (Jelić: i. m. 129–131.)

35 Zbornik 5. Studije, arhivska i memoarska grada o istoriji subotickih Jevreja. Jevrejski istorijski muzej. Beograd, 1987.

36 A Bácskai hírlapot a szabadkai – illetve akkor már subotikai – rendőrség 1921. február 12-én be is tiltatta.

37 Židov, 48. és 49. szám, 1927. Zagreb

38 Jelić: i. m. 95.

39 Napló, 1931. március 30. és május 7. vö. Jelić: i. m. 103.

40 Az új hatalom nem nézte ezt jó szemmel, és sajtóhadjárataiban megvádolták a cionistákat, hogy valójában álcázott magyar irredentisták, vagy ahogy ők fogalmaztak „judomagyarok”. A zsidó liceum, mely elemi és gimnáziumot foglalt volna magába, bentlakásos kollégiummal, végül is nem valósulhatott meg. (Jelić: i. m. 107–108.) A hatalomboz bű sajtó hadjárata ellenére is Kalmár elnöknek sikerült felújítania a zsidó kórházat, mely felekezetre való tekintet nélkül magas színvonalú szolgáltatást biztosított a betegek számára.

41 Jelić: i. m. 111.

42 E sorok írója e kampány után vált meg a szabadkai építőiparban betöltött állásától, és lett az Újvidéki Egyetem docense, feleségét pedig a Közkórház igazgatója megrovásban részesítette az aláírásgyűjtés megszervezése miatt, ami a hatalommal szembeni súlyos engedetlenségnek számított.